

ЩОДО ПРОБЛЕМИ ПІДХОДІВ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИРОДИ ПРАВА ГРОМАДЯН НА СВОБОДУ ОБ'ЄДНАННЯ В ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ

Серед широкого переліку основних прав і свобод громадян важливе місце посідає право на свободу об'єднання в політичні партії, що належить до політичних прав, змістом яких є визначення можливості участі громадян в управлінні державою та суспільством [36, с.500].

Висока політико-правова й моральна цінність цих прав обумовлюється, по-перше, тим, що такі сутнісні характеристики держави, як політична влада та її апарат [32, с.41], в умовах демократичного політичного режиму безпосередньо й опосередковано формуються суспільством і виражають його інтереси [23, с.97]. По-друге, незважаючи на те, що держава відносно самостійна щодо суспільства і її апарат завжди прагнув видавати власні інтереси за суспільні [27, с.518], демократичне суспільство навчилося тією чи іншою мірою захищати свої інтереси через закріплення й реалізацію прав, у тому числі й політичних.

Досвід вітчизняної історії і країн Західної Європи та США свідчить, що найефективнішим засобом використання державної влади у класових інтересах та в інтересах “загальних справ” для виконання загальнолюдської місії [38, с.50] служать політичні партії. Народившись у надрах громадянського суспільства, вони виходять за його межі, перетворюючись на посередника між суспільством і державою, претендуючи на участь у здійсненні державної влади. Вони є єдиним елементом громадянського суспільства, який за умови оволодіння державною владою може задовольнити приватні інтереси громадян різних соціальних верств та заінтересованих груп через загальний політичний інтерес [27, с.743].

Тому завдання з'ясування ролі понад сотні політичних партій України в її поступі до оновленого суспільства й держави як

суб'єктів і водночас об'єктів демократичних перетворень є доволі актуальною, тим більше, що навіть побіжний аналіз такої їх ролі й місця в політичній системі нашої країни, свідчить, що положення ст. 15 Конституції України далеке від втілення в реальне життя, у процес формування державної влади.

Передумови такого становища знаходяться практично в усіх сферах суспільного життя сучасної України, її історії та традиціях. Але, як вбачається, ключом для відповіді на поставлене завдання може бути дослідження природи конституційного права громадянина на свободу об'єднання в політичні партії у взаємозв'язку зі з'ясуванням сутності його прагнення до реалізації цього права. Постановка проблеми саме таким чином базується на діалектичному системному взаємозв'язку прав людини і громадянина, як складників його внутрішнього світу, яким є потреби та інші елементи мотивації, бо вивчення одного без другого не можливо. [13,с.101]. Обумовлює таку точку зору і думка деяких вчених, що політична наука і наука конституційного права виявилися не зовсім готовими за допомогою свого традиційного інструментарію пояснити складні й неоднозначні питання, що постали перед пострадянським світом на порозі ХХІ ст. [2, с.5].

Проблема природи прав людини і громадянина ставилася деякими вченими Західної Європи і США ще в ХУІІ – ХІХ століттях. Так, Ж.П. Марат писав, що права людини витікають єдино з її потреб [20,с.242], американський філософ і юрист О. Холмс також бачив права людини та її потреби в органічній єдності [7, с.397]. На зворотному зв'язку потреб людини з правами наголошував американський юрист Т. Пейн, підкреслюючи, що остання вступає в суспільство, щоб краще забезпечити свої права [24,с.189]. З'ясовуючи сутність прав людини, Р. фон Герінг зазначав, що вони гарантують її життєві інтереси, допомагають задоволенню власних потреб [4,с.327]. Науковці виходили з того, що потреби є фундаментальною властивістю людини [44, с.30], внутрішнім стимулом будь-якої діяльності. А в сукупності стимулів життєдіяльності вони відіграють особливу роль, тому що, по-перше, служать відправною точкою всієї системи стимулювання і, по-друге, – найбільшою мірою орієнтовані на необхідні засоби існування суб'єкта [6,с.15].

Такий погляд на проблему можна пояснити тим, що саме в той час почали формуватися індивідуалізм, раціоналізм і супровідні їм протестантська етика, громадянське суспільство і правова держава. Слід звернути увагу на переконання психолога ХХ ст. Е. Фромма, що дослідження правових проблем за таких умов вищою мірою підлягає впливу психологічної структури особи [42,с.342].

Наприкінці ХІХ – початку ХХ століть у зв'язку з розвитком капіталістичних відносин у Росії, зростанням інтересу до ролі людини як суб'єкта політико-правових та інших суспільних відносин, розумінням необхідності підвищення значення права в суспільстві, дещо подібне бачення зазначеної проблеми зустрічається і в працях російських юристів: наприклад, Л.І. Петражицький досліджував питання права й мотивів поведінки, Є.М. Трубецький – права й інтересу [25,40].

Схожий, на перший побіжний погляд, підхід можна побачити і в радянській правовій науковій літературі. Так, В.Н. Кудрявцев вважав, що юридичний і психологічний механізми є сутністю, тобто складниками (аспектами) єдиного механізму дії права [11,с.68], а В.Т. Кабишев, субординуючи ці аспекти, підкреслював, що при соціалізмі громадяни слідуєть нормативним установкам у першу чергу як загальному наказу, який виходить від держави, причому не через страх негативних наслідків, а в силу позитивної сторони останнього – його державного походження. І далі вчений робить висновок, що мотиви правомірної поведінки громадян закладено в самій сутності соціалістичної Конституції [8,с.41, 42].

Значна роль у з'ясуванні, яким чином цей Основний Закон країни обумовлював мотиви поведінки людини, належить Г.В. Мальцеву, який пише, що соціалістичні норми – це своєрідні вказівки індивіду на те, як він повинен поводитися, щоб заслужити позитивну оцінку своїх дій з боку суспільства й держави [18,с.9]. Іншими словами, психологічна заданість поведінки особи в рамках закріпленого права спрямована не стільки на задоволення власних потреб, які були, до речі, об'єктом формування з боку КПРС та Радянської держави [3,с.125], скільки на задоволення суспільних згідно з марксистсько-ленінською ідеологією. “Найважливішим у марксистсько-ленінській концепції прав людини є їх соціально-класова інтерпре-

тація” [33,с.6].

За часів розбудови в колишньому СРСР у радянській філософській правовій літературі була зроблена спроба дещо змістити акценти. Наприклад, В.К. Забігайло зазначав, що було б несправедливо абсолютизувати соціально-класову основу прав людини...Марксизму близька прогресивна сутність природно-правової доктрини невідчужуваних прав людини. Однак, якщо ця доктрина виводила права останньої з її “природної” природи, то марксизм іде від реально існуючої соціальної природи, тобто від становища людини в суспільстві і насамперед у процесі суспільного виробництва [5, с. 20]. Людину, таким чином, марксистсько-ленінська ідеологія вбачала як сукупність суспільних відносин [41, с. 52], тому її внутрішній світ мав їм відповідати через згаданий вище процес формування потреб. КПРС, як єдина партія, точніше, її керівні ланки, були спрямовуючою силою для індивіда. Тому громадяни СРСР, у тому числі й Радянської України, не мали закріпленого на рівні Основного Закону держави права брати участь в управлінні державними справами через участь в цій партії. В.І.Ленін, тільки розпочавши боротьбу за створення авангардної партії, ще в 1895 – 1896 роках писав, що найбільш нагальною вимогою робітників і першим завданням робітничого класу повинно бути досягнення політичної свободи, тобто прямої, забезпеченої законами (конституцією) участі всіх громадян в управлінні державою, закріплення за усіма громадянами права вільно збиратися, обговорювати свої потреби, впливати на державні справи через об’єднання (союзи) та друк [15, с. 107]. І ні слова про політичну партію, як найефективніший інструмент впливу на державу, тому що вона, будучи передовою, за його переконанням, має складатися з революціонерів-професіоналів, які повинні висуватися натовпом, та учасників політичної організації – виконавців окремих спеціальних завдань [16,с.112,119,128]. І далі він накреслює шлях, яким робітник може потрапити в соціал-демократичну організацію: “ми зобов’язані допомагати будь-якому видатному за своїми здібностями робітникові перетворюватися на професійного агітатора, організатора, пропагандиста...” [16,с.132]. Ось чому згадане вище право було закріплено в Статуті КПРС [35,с.5], яка у своїй діяльності керувалася не Конституцією й зако-

ними, а марксистсько-ленінським ученням та своєю Програмою [35,с.4]. Виходячи саме з цього, Ф.А. Хоменок, наприклад, конкретизує формулу реалізації громадянами своїх політичних прав і ролі партії в цьому: радянські люди беруть участь в управлінні суспільством і державою під керівництвом КПРС [43,с.14].

Таким чином, при такому підході мотивація (тобто суто людське) мала породжуватися не стільки внутрішнім світом громадянина для реалізації певних потреб, скільки зовнішнім – партійно-державними нормативними установками. Тому “психологізація” наукових досліджень, на думку О. Литвака, вважалась важким методологічним гріхом [17].

Тільки в останні роки вчені-юристи України та інших країн СНД відновили традицію дослідження прав людини і громадянина з урахуванням їх внутрішнього світу. Так, П.М. Рабінович і Ю.М. Тодика, характеризуючи природу права, зазначають, що вона є можливостями людини і громадянина [28]. У монографії, присвяченій дослідженню Конституції як політико-правового, морального, ціннісного та ін. феномену Ю.М. Тодика вперше виділяє такі параграфи, як «Конституція і людина», «Конституція і людська гідність», звертаючи особливу увагу на те, що в державно-правовому аспекті, по суті, не досліджена категорія «інтерес», хоча саме він є спонукальним мотивом дій суб'єктів конституційно-правових відносин [39,с.6,107,156]. О.Ф. Скакун теж наголошує на тому, що права людини – це її можливості, але далі додає – «... діяти певним чином для задоволення потреб» [32,с.186]. Н.Г. Шукліна називає ще один суттєвий момент, підкреслюючи, що право людини і громадянина – це можливості для задоволення тих потреб, що сформувалися [9,с.211]. Дещо нова формула щодо елементів права й мотивації поведінки міститься у монографії під редакцією О.О. Лукашової, де зазначається, що права людини і громадянина – це концентрований вираз потреб та інтересів [26,с.30]. У такому ж ключі розглядає питання й А. Алієв: «Конституційні норми, що передбачають право на об'єднання, дають широкий простір для реалізації різних цілей людської діяльності» [1,с.10]. До речі, саме він зробив першу спробу дослідити поняття і зміст права на об'єднання, визначив його як суб'єктивне право, що має своїм результатом створення громадсь-

ких, релігійних, підприємницьких та інших об'єднань [1,с.13]. Право ж на свободу об'єднань у політичні партії, по суті, залишилося поза увагою вченого.

Заслуговує на увагу позиція М.І.Малишка який вважає, що права людини і громадянина визначають можливість користуватися благами для задоволення своїх інтересів і потреб [10,с.126]. У його теоретичній конструкції щодо досліджуваної проблеми політичні партії, в руках яких зосереджена державна влада або які знаходяться в опозиції демократичному політичному режимі, можна розглядати як благо. Інакше кажучи, якщо первинні (базові) потреби не можуть бути задоволені без того чи іншого впливу державної влади, то реалізація потреби об'єднуватися в політичні партії, які вибороли державну владу на основі закріпленого в Конституції відповідного права, є умовою їх задоволення. На думку В.В. Речицького, індивід пов'язує з політичною активністю певний суб'єктивний смисл [29,с.21].

Значну увагу з'ясуванню сутності права громадян на свободу об'єднуватися в політичні партії приділили О.Г. Кушніренко та Т.М. Слинько, які зазначають, що це право, з одного боку, забезпечує можливість участі кожного в політичному житті, а з іншого – перешкоджає узурпації влади державою, однією людиною або групою людей [12,с.81]. Аналізуючи це право, вони зробили цікавий висновок про те, що воно виступає своєрідною системою прав: право створювати політичну партію, вступати до неї, стримуватися від вступу, виходити з партії, розпускати її тощо [12,с.82]. При цьому вони обстоюють точку зору про те, що права громадянина не є абстрактною можливістю взагалі, а виступають конкретними її різновидами, мають межі, зафіксовані в законі «міри», «дози», «порції» [12,с.11].

Дещо по-іншому розставили акценти Ю.І. Лейбо, Г.І. Толстоп'ятенко та К.А. Екштайн, наголошуючи на тому, що не індивід повинен виправдовувати свої дії, якщо він прагне скористатися однією зі своїх свобод, а держава, якщо вона хоче обмежити цю свободу. І далі підкреслюють, що основні права лише задають масштаб, у рамках якого може бути перевірена дійсність встановлення конкретного правопорядку або певної міри державної влади [14,с.37].

Більшість наведених підходів до погляду на цю проблему відповідають, на нашу думку, європейському й північно-американському менталітету [30,с.243-244], в основі якого лежить протестанська етика, яка спрямовує людей на добросовісну, сумлінну методичну працю як підґрунтя власного добробуту. В Україні, Росії, як і в інших пострадянських країнах, праця протягом століть була майже тотально підневільною і здійснювалася під значним тиском позаекономічного примусу [34,с.122].

Спроба утвердити протестанську трудову етику в Україні як основу індивідуалізму, що обумовлює плідність більшості з наведених підходів до розуміння права громадянина, у тому числі й на свободу об'єднання в політичні партії, на думку І.С. Старовойта, приречена. Як вважає вчений, це пояснюється тим, що, по-перше, названа етика вичерпала себе навіть у тих країнах, де вона була панівною, а, по-друге, протестантизм ніколи не був поширеним серед українців, тому сподіватися на те, що він швидко й безболісно стане масовою релігією сьогодення України, – наївність [34,с.123]. Безперечно, це такою ж мірою стосується і Росії. Ось чому цілком зрозумілою є точка зору О.Г. Рум'янцева, що Росія йде до нового типу плюралізму, який засновано передусім на соціокультурних і цивілізаційних різницях [31,с.105].

Разом з тим у сучасній науковій літературі в деяких дослідженнях робиться спроба підійти до проблеми з урахуванням історичного досвіду Росії, інших країн, які протягом століть входили до її складу, а також особливості в даному випадку російської ментальності. Так, В.М. Карельський, розглядаючи права й свободи людини і громадянина як природні можливості [36,с.498], акцентує увагу на тому, що російському менталітету не притаманне протиставлення суспільства і держави: общинність, соборність і державність завжди згладжували протиріччя між державою і людиною [36,с.187]. Спираючись на це, він вбачає шляхи реформування російського суспільства за умов збереження і зміцнення держави як інструмента системних суспільних перетворень [36,с.196, 197]. Нам вбачається, що проведення реформ, приміром, по-китайськи стало унеможливленим після серпневих подій 1991 р. На нинішньому етапі зміцнення державної влади (що є вельми нагальним) мож-

ливим лише на підґрунті нових демократичних принципів, серед яких передовсім визнання людини і громадянина зі своїми правами та свободами найвищою соціальною цінністю, поєднане з політичним плюралізмом, які все ж таки займуть своє місце.

Можна продовжити аналіз [38] поглядів учених – правників, істориків, соціологів, політологів, філософів, психологів на цю проблему, але й наведеного досить, щоб зробити висновок, що в сучасній науковій літературі, особливо з теорії держави і права та конституційного права, права людини і громадянина, у тому числі й право на свободу об'єднання в політичні партії, розуміється не тільки як міра можливої поведінки, але й як сама можливість для самореалізації, тобто задоволення індивідуальних потреб. Доречною здається нам і думка про те, що в праві свобода отримує необхідну опору й гарантію, а особа – можливість задоволення свого інтересу [37,с.239].

Але далі зазначеного бачення проблеми увага науковців поки що не поширювалася. Ось чому дуже актуальним вважаємо завдання дослідити природу права громадянина на свободу об'єднуватися в політичні партії не тільки через закріплену в ньому свободу певної політичної самореалізації, а й через механізм останньої, тобто суто людський аспект. Під цим розуміємо використання не тільки принципів і методів науки конституційного права, а й психології та юридичної антропології індивіда.

Американський психолог А. Маслоу писав, що це право врегульовує суто людське в людині [21,с.7]. На користь коректності й актуальності поставленого завдання свідчить думка німецького соціолога К. Манхейма про системність суспільних відносин. Політичні партії – їх невід'ємна складова частина. Людина з її потребами й інтересами, – підкреслював він, – інша, але більш важливий складник [19,с.35]. Тому досліджувати їх без взаємозв'язку неможливо.

Запропоноване бачення проблеми дозволить, вважаємо, зробити певний внесок у подолання домінуючих у суспільній свідомості й політичній практиці соціоцентричних і державоцентричних установок, що передбачають превалювання суспільства і держави над особою [22,с.48].

В Україні після проголошення незалежності, особливо у

другій половині 90-х років, незважаючи на певні відмінності в підходах, у дослідженні природи права громадян на свободу об'єднання в політичні партії, можна побачити відновлення традиції, започаткованої європейськими, американськими й вітчизняними дореволюційними вченими-правниками. Вона у свій час була видозмінена представниками радянської юридичної науки, які право громадянина розглядали як можливість для задоволення не стільки індивідуальних, скільки суспільних, класових потреб. Тому й право на участь в авангардній партії було не конституційним, а статутним, власне, правом безпосередньо самої партії.

Застосування підходу до дослідження права громадянина на свободу об'єднуватися в політичні партії з використанням органічного поєднання принципів і методів науки конституційного права, психології та юридичної антропології дозволяє дещо по-іншому розглянути природу досліджуваного права. Воно бачиться вже не тільки як можливість або міра можливої поведінки, яка отримала закріплення в чинній Конституції і законах, тобто як суто правова категорія. Природа цього права розширюється, воно під таким кутом зору виступає можливістю для задоволення сформованих потреб. Інакше кажучи, між правом людини і громадянина як юридичною категорією, потребами та іншими елементами мотивації поведінки людини і громадянина як психологічних і філософських категорій та менталітетом як категорії юридичної антропології, проглядається сталий системний взаємозв'язок.

Оскільки потреба є фундаментальною властивістю людини, це дозволяє розглядати її права як живу матерію, притаманну їй якість, тому що саме усвідомлена потреба породжує право як можливість її реалізації. Якщо немає потреби, то й закріплене в Конституції право буде непрацюючим, відірваним від реального життя.

Такий підхід, з нашої точки зору, дозволяє певною мірою визначити відповідність демократичних положень статей 36 і 37 Конституції України демократичному потенціалу дорослого населення нашої держави, який в основному залежить від його менталітету. А вказаний взаємозв'язок дає підстави говорити також про надто важливу роль стимулюючої функції права, особливо для України, Росії, інших країн СНД, де в більшості дорослого населен-

ня сформовано психологічний стереотип виконавця, спостерігача, який настав час змінювати.

Закріплення в Основному Законі України принципів конституційного ладу і серед них – політичного плюралізму, взаємопов'язується з тим, що політичні партії як демократичні інституції повинні брати участь у формуванні державної влади, в опонуванні державі в її етатистських зазіханнях щодо суспільства та в розв'язанні інших питань. Разом з тим слабкість, розрізненість сучасних політичних партій України, недосконалість правового регулювання їх статусу, неспроможність і неготовність громадян з об'єктивних чи суб'єктивних причин використати ті з них, які прагнуть до влади, для задоволення своїх первинних потреб породжують недовіру взагалі до можливостей демократії. Ця широка панорама серйозних проблем і викликає необхідність ґрунтовного дослідження природи права громадян на свободу об'єднання в політичні партії з урахуванням особливостей України.

Список літератури: 1. Алиев А.А. Конституционное право на объединение в системе прав и свобод человека и гражданина.- М.: Закон и право, 2000.- 207 с. 2. Гозман Л.Я., Шестопал Е.Б. Политическая психология.- Ростов-на-Дону: Феникс, 1996.- 445 с. 3. Донченко Е.А., Сохань Л.В., Тихонович В.А. Формирование разумных потребностей личности. Социальный и психологический аспекты. -К.: Политиздат Украины, 1984.- 223 с. 4. Жоль К.К. Философия и социология права: Учеб. пособие. - К.: Юринком Интер, 2000.- 479 с. 5. Забигаило В.К. Право на права.- К.: Политиздат Украины, 1989.- 229 с. 6. Здравомыслов А.Г. Потребности, интересы, ценности.- М.: Политиздат, 1986.- 223 с. 7. История политических и правовых учений: Учебник для юрид. вузов и ф-тов / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца.- М.: ИНФРА, 1996.- 728 с. 8. Кабышев В.Т. Социально-психологический аспект реализации Конституции СССР // Конституционная система развитого социализма.- М., 1980. С.41-46. 9. Конституційне право України / За ред. В.Ф.Погорілка.-К.: Наук. думка, 1999. - 734 с. 10. Конституційне право України / За ред. В.Я.Тация, В.Ф.Погорілка, Ю.М.Тодихи. - К.: Укр. центр правн.студій, 1999.- 373 с. 11. Кудрявцев В.Н. Право и поведение. -М.: Юр.-ра, 1978.- 191 с. 12. Кушинренко О.Г., Слинко Т.М. Права і свободи людини і громадянина.- Харків: Факт, 2000.- 438 с. 13. Лейбин Ф. Фрейд, психоанализ и современная западная философия. -М.: Политиздат, 1990.- 396 с. 14. Лейбо Ю.И., Толстопятенко Г.П., Экиштайн К.А. Права и свободы человека и гражданина. Научно-практический комментарий к главе 2 Конституции РФ / Под ред. К.А. Экиштайна.- М.: Эконом, 2000.-447 с. 15. Ленин В.И. Проект и объяснение программы социал-демократической партии // Полн.собр.соч. - Т.2. - С. 81-110. 16. Ленин В.И. Что делать? Наболевшие вопросы нашего движения // Полн. собр. соч. - Т.6. - С. 1-192. 17. Литвак О. Права на помилку немає//Голос України. – 1998. - 7 лип. 18. Мальцев Г.В. Социалистическое право и свобода личности (теоретические вопросы).- М.: Юрид. лит., 1968.- 143 с. 19. Манхейм К. Человек и общество в век преобразования.- М., 1991.-220 с. 20. Марат Ж.П. Проект декларации прав человека

и гражданина с последующим планом справедливой, мудрой и свободной конституции (1789) // История полит. и прав. учений: Хрестом. для юрид. вузов и ф-тов / Сост. и общ. ред. Г.Г. Демиденко. - Харьков: Факт, 1999. - С.241-253. 21. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Под ред. Г.А. Балла, А.Н. Киричука, Д.А. Леонтьева. - М.: Смысл, 1999. - 424 с. 22. Оборотов Ю. Юридическая антропология – новое измерение права // Юрид. вестн., 2000. - № 1. - С.48-51. 23. Общая теория государства и права: Акад. курс в 2-х т. - Т.1. Теория государства / Под ред. М.Н. Марченко. - М.: Зерцало, 1998. - 408 с. 24. Пейн Т. Права человека - Антология мировой правовой мысли - В 5-ти т. - Т.3. Европа, Америка. ХУП: – ХХ вв. - М.: Мысль, 1999. - С. 189-190. 25. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. - СПб., 2000. - 607 с. 26. Права человека как фактор устойчивого развития / Под ред. Е.А. Лукашовой. - М.: Норма, 2000. - 315 с. 27. Проблемы общей теории права и государства: Учебник для юр. вузов / Под общ. ред. Н.С. Нерсесянца. - М.: Норма-ИНФРА, 1999. - 813 с. 28. Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпритації вихідних конституційних положень) // Праці Львів. лаборат. прав людини АПРН України. - Сер. II: Коментар законодавства. - Вип. 1. - Харків: Право, 1997. - 63 с.; Тодика Ю.Н. Основы конституционного строя. - Харьков: Факт, 1999. - 319 с. 29. Речицкий В. Политическая активность: Конституционные аспекты. - К.: Сфера, 1999. - 496 с. 30. Рулан Н. Юридическая антропология: Учебник для вузов / Под ред. В.С. Нерсесянца. - М.: Норма, 1999. - 301 с. 31. Румянцев О.Г. Основы конституционного строя России. Понятие, содержание, вопросы становления. - М.: Юрист, 1994. - 288 с. 32. Скакун О.Ф. Теория государства и права. - Харьков: Консум, 2000. - 703 с. 33. Социалистическая концепция прав человека / Отв. ред. В.М. Чхиквадзе, Е.А. Лукашова. - М.: Наука, 1986. - 221 с. 34. Старовойт І.С. Західноєвропейська і українська ментальність. Компартивний аналіз. - Тернопіль, 1995. - 183 с. 35. Статут Комуністичної партії Радянського Союзу. Затв. ХХУП з'їздом КПРС. - К.: Політвидав України, 1986. - 30 с. 36. Теория государства и права / Под ред. В.М. Карельского, В.Д. Перевалова. - М.: Норма, 1997. - 559 с. 37. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. - М.: Юрист, 1997. - 672 с. 38. Теория государства и права / Под ред. Г.Н. Манова. - М.: БЕК, 1995. - 323 с. 39. Тодика Ю.Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики. - Харьков: Факт, 2000. - 607 с. 40. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права. - СПб.: Лань, 2000. - 218 с. 41. Фролов И.Т. О человеке и гуманизме: Работы разных лет. - М.: Политиздат, 1989. - 559 с. 42. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя. - Минск: Покурри, 1997. - 671 с. 43. Хоменок Ф.А. Великий Октябрь и политические свободы (метод. советы в помощь лектору). - Л., 1987. - 24 с. 44. Хьел Л., Зиглер Д. Теории личности. - СПб.: Питер, 1997. - 606 с.

Надійшла до редакції 20.01.2001 р.